

Ա ՂԱՐԻՔՅԱՆ
Ֆիլոլ. գիտ. դոկտոր

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ¹

Հայերեն լեզու ասելով այսօր մենք հասկանում ենք արևելահայ կամ սովետահայ և արևմտահայ գրական լեզուները, ապա և հայերենի շուրջ 40 բարբառները: Մեր երկու գրական լեզուն ձևավորվել են վերջին 2—3 դարերում, թեև նրանց հետքերը կարելի է գտնել շատ ավելի վաղ ժամանակների գրական աղբյուրներում: Ըստ էության գրական լեզուները, այսպես ասած, արհեստական լեզուներ են, թեև նրանք ստեղծվել են կենդանի բարբառների հիման վրա, գրաբարի օգտագործումով: Գրական լեզուները միջբարբառային լեզուներ են, նրանք իբրև բանավոր լեզու ստեղծվել են հայ հասարակության վերնախավի կողմից, որի մեջ առաջատար դիրք պատկանել է, ըստ իս, առևտրական դասին: Իրոք՝ գրական լեզուները մի տեսակ ընդհանրական լեզուներ են, նրանք պետք են եղել այն մարդկանց, այն խավերին, որոնք ֆեոդալիզմի հասարակական կյանքում կազմակերպվել են ընդհանրական հաքաբերություններ, միջբարբառային հաքաբերություններ: Այսպես՝ բարբառը օգտագործվում է իբրև լեզու միշտ տերիտորիայի մի որոշ հատվածում, մի որոշ միջավայրում՝ գյուղի, շրջանի, կիսագավառի, գավառի շրջանակում, ուրեմն բարբառը տեղական, տերիտորիայի մի փոքր հատվածի լեզուն է: Ընդհանրական լեզուն, որ հետո դառնում է գրական լեզու կամ որ սովորաբար դառնում է գրական լեզու, որովհետև յուրաքանչյուր ժողովրդի դիր ընդհանրական բնույթ ունի, օգտագործվում է որպես հաղորդակցության միջոց ամբողջ տերիտորիայում, հակայն ոչ ամբողջ բնակչության կողմից, այլ

¹ Զեկուցված է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Ն. Մառի անվան Լեզվի Ինստիտուտի III դիտական սեսիայում, դեկտ. 27, 1946 թ.:

միայն տնտեսական և մտավոր վերնախավի կողմից: Դասակարգային հասարակության բարբառախոս ժողովուրդը և առաջին հերթին գյուղացին, այն էլ ֆեոդալիզմի ժամանակի գյուղացին, արատաքական հարաբերություններում բռնած իր դիրքով, իր գոյության ընդլայնում հասարակական իր խաղացած դերով և արժեքականությամբ բնավ շահագրգռված չէ և ձգտում էլ չունի իր բարբառից դուրս ուրիշ որևէ լեզու սովորելու: Ամենաշատը նա սովորում է հասկանալ կամ նույնիսկ խոսել իր հարևան բարբառով կամ լեզվով և նրա հետաքրքրությունը ավելի հեռու չի գնում: Սակայն ամեն մի հասարակության մեջ երկիրը կառավարող դասը կամ տնտեսության կազմակերպման մեջ ընդհանրական, ոչ տեղային՝ տերիտորիալ, շահեր ունեցող և գործունեություն ծավալող դասը շահագրգռված է միջբարբառային մի ընդհանուր լեզու ունենալու, որպեսզի «մարդկային հաղորդակցության այդ կարևորագույն միջոցով» կարողանա կատարել իր քաղաքական և պետական ֆունկցիան: Այդ ֆունկցիան նա չի կարող կատարել, եթե չկարողանա հաղորդակցվել իր դասի տարբեր բարբառային ծագում ունեցող անդամների հետ: Ուստի ամեն մի դասակարգային հասարակության մեջ անհրաժեշտություն է զգացվում վերնախավի համար ընդհանուր լեզու ունենալը, այս անհրաժեշտությունից է բխում դասակարգային հասարակության իշխող դասի ընդհանուր լեզուն: Ուստի ամեն մի դասակարգային հասարակության մեջ լինում է մեկ ընդհանուր լեզու, որ վերնախավի դասակարգային լեզուն է, և բարբառների մի ամբողջ շարք, որ աշխատավոր ժողովրդի լեզուն է: Կասկած չկա, որ ընդհանուր լեզուն ստեղծելիս օգտագործվում է ժողովրդական բարբառների լեզվական ֆակտուրան և մտածողությունը: Բայց որովհետև ստեղծվող լեզուն ընդհանուր լեզու է և նա ավելի կամ պակաս չափով օգտվում է բոլոր բարբառներից, ուստի ստեղծվում է մի տեսակ համադրական լեզու, մի միջին լեզու, որը ընդհանուր նմանություն ունենալով բոլոր բարբառներին, մասնավորապես ոչ մեկի հետ նույնը չէ: Երբ այդպիսի ընդհանուր լեզու ստեղծվում է, նա, այդ լեզուն, քանի որ կենդանի միջավայրի լեզու է, մշակում է իր սեփական օրինաչափությունները և իր լեզվական մտածողության մեջ, ինչպես և կառուցվածքի ամբողջության մեջ դառնում է ինքնուրույն և երբեմն նույնիսկ ինքնատիպ: Հնարավոր է, որ այդպիսի լեզուն, դարձանալով վերնախավի միջավայրում, շեշտված կերպով երևան

բերի ինքնություն և իր կառուցվածքի՝ զարգացման մեջ, իր լեզվական մտածողության մեջ հիմնովին կերպով տարբերվի այն բարբառներից, որոնք նրան «մայր» են եղեր Այդպիսի դեպքում լեզուն սովորաբար պահպանում է լեզվական ֆակտուրայի իր ընդհանրությունը բարբառների հետ, այսինքն տվյալ ընդհանրական լեզվի նյութական մասը (բառապաշար, թեքման ձևեր, ածանցումներ և այլն) նույնական է լինում բարբառների հետ, այս կամ այն չափով նման յուրաքանչյուր բարբառի, բայց բնավ նույնական որևէ բարբառի հետ, իսկ լեզվական կառուցվածքով, լեզվական մտածողությամբ բոլորովին տարբերվում է իր «մայր» բարբառներից։ Այսպես է մեր գրաբար լեզուն։

Ընդհանրական լեզուն, ինչպիսին էր գրաբարը, վերնախավի լեզու դառնալով, ինքնուրույն զարգացման ճանապարհ է ընտրում, բայց իր լեզվական ֆակտուրայի (նյութական մասի) նմանությունները ժողովրդական լեզուների հետ պահպանում է։ Լեզվական մտածողության մեջ հաճախ նա ենթարկվում է օտար լեզուների ազդեցության և կամ յուրացնում է օտարամտածության շատ հիմնական տարրեր, նկատի ունենալով, որ վերնախավի քաղաքական կյանքը անընդհատ շփման մեջ է դնում նրան օտար ժողովուրդների վերնախավի հետ, ուրեմն և նրա լեզվի հետ։ Բնական է, որ օտարամտածությունը ենթարկվում է ընդհանրական լեզվի ինքնատիպ հատկություններին և մերվում այդ լեզվի մտածողական կառուցվածքի մեջ։ Դա մեծապես նպաստում է ընդհանրական լեզվին կառուցվածքի տեսակետից հեռանալու ժողովրդական լեզուներից։ Այդպես է եղել մեր գրաբար լեզուն։

Մեր գրաբար լեզվի տիպը, լեզվամտածողական ամբողջ կառուցվածքը միանգամայն տարբեր է բարբառներից։ Այսպես՝ գրաբարը ուժեղ արտահայտված թեքական լեզու է, թեքականությունը որոշ դեպքում ստացել է նույնիսկ ներքին թեքման բնույթ (հոլովական կառուցվածքի մեջ), խոնարհումը սինթետիկ է, այդպես է նաև հոլովումը, այդպես է նաև բառաբարդությունը ու ածանցումը, սինթետիկ և վերացական կառուցվածք ունի նաև գրաբարի շարահյուսությունը։ Մինչդեռ մեր բոլոր բարբառները հիմնականում կցական լեզվամտածողություն ունեն, կցական լեզվամտածողությունը գերակշռում է և՛ հոլովման մեջ, և՛ խոնարհման մեջ, և բառակազմության մեջ։

Նկարագրական կառուցվածք ունի նաև բարբառների շարահյուսությունը:

Աշխարհաբար ընդհանրական լեզուն ստեղծվել է բարբառների լեզվական մտածողությամբ ու դրանք դրսևորող լեզվական մատերիալով և գրաբարի բառերով ու բառապատկերներով: Այդ լեզուն ստեղծողները եղել են հայ առևտրականները, մասամբ և արհեստավորական վերնախավը, հավանական է, և հոգևորականության ստորադաս ներկայացուցիչները, որոնք երկար ժամանակ փոխարինել են ժողովրդական ինտելիգենցիային կամ որոնք կազմել են մի տեսակ համաժողովրդական ինտելիգենցիայի մի որոշ տարր: Իհարկե այդ լեզվի կազմավորման մեջ, ինչպես և այդ լեզվի պահանջը առաջադրելու հարցում, ամենամեծ դերը կատարել է հայ առևտրականը: Այսպես՝ առևտրական ամենահին դոկումենտներում (15—16 դար) և կամ առևտրականների կողմից գրված դոկումենտներում նկատվում է մեր գրական լեզուն կազմելու շատ վճռական և հաջողված փորձեր: Մի կողմ թողնելով փոքր ծավալ ունեցող այլ և այլ դոկումենտներ, օրինակ բերենք ամենախոշոր դոկումենտը՝ Զաքարիա Ագուլեցու օրագիրը (1640—80 թ. թ.): Այդ օրագիրը մի առևտրականի հուշատետր է, որի գործունեությունը ծավալվում է հայկական մի քանի բարբառների միջավայրում (Նրևանի, Ագուլիսի, Զուղայի, պարսկահայ զանազան բարբառների և արտասահմանի): Հեղինակը ագուլեցի է, այսինքն մի այնպիսի բարբառի ներկայացուցիչ, որ, Մառի ասելով, հայերեն լեզվի մեջ մի տեսակ ինքնուրույն լեզու է, կարծես թե հայերենից բոլորովին տարբեր, որովհետև միանգամայն անհասկանալի է հայերենի այլ բարբառներով խոսող մարդկանց համար: Այդ Ագուլեցին իր օրագրի լեզուն չի ընտրում իր բարբառը, այլ, ընդհակառակն, հետևողական կերպով խուսափում է այդ բարբառից, թեև միանգամայն ազատվել չի կարողանում: Նա փորձում է գրել այդ ժամանակվա ընդհանրական լեզվով, այսինքն գրաբարով, սակայն առաջին մեկ երկու նախադասություններից հետո նրա թերի գրաբարագիտությունը թելադրում է նրան անհատելիորեն սահել ավելի հասկանալի լեզվի և նա գրում է Նրևանի, Զուղայի, Ղարաբաղի բարբառների մի համադրական լեզվով: Այդ լեզվի մեջ գրաբարը իշխում էր իր ուղղագրությամբ և բառապաշարով, բարբառները իրենց լեզվական մտածողությամբ և ահա

այդ համադրությունից առաջ է գալիս մեր արդի գրական լեզվին միանգամայն մոտ մի լեզու: Ահա օրինակ՝

«Թվին ռդգ (1645) մարտի եռմն Աքուլիս, որ ես Աքուլեցի Բուրդունց Աղամիրի որդի Ջաքարէս, որ ես Ջաքարէս էի ծեւմաց, նախ և առաջի իմ ճանապարհ գնալն այս է, որ մինքն իսամ ապրիշմով, իմ հօր, մօր, իմ եխպայր Շմաւոնի, սոցայ կամով ինձ դրին իմ հօր եխպօր որդի պարոն Նիկողոսին յետ, գնացի Իզմիր: Պարոն Նիկողոսն էլ մինքն ապրիշում ունէր: Դարցեալ, Նիկողոսն իւր ապրիշումն ծախէց ոչ, գնաց ի Ֆոանդստան, ի քաղաքն Լիօռնայ: Դարցեալ, ես Ջաքարեայ իմ մինքն քնոն ապրիշումն, մեր Աքուլաց շատ բազրկան կեր Իզմիր, ծախեցին, թէ՛ խարջ, թէ՛ գմբուկ թէ՛ ժու բորջի, ամէն տվին, մնաց խալիս ընն (870) մառչիլ սիվիլայ: Ջերայ ապրիշումի լիդրն, որ զ հողայ է, լիդրն տվի լք մառչիլ. քնար ապրիշում էր, լաւ բազարի հանդիբեցայ: Դարձեալ, այս փողս ըն (800) մառչիլ տվի մեր աքուլեցի աղբոյաղչի Վարդան, որ բերաւ Աքուլիս, տվեց իմ հայր Աղամիրին և իմ եխպայր Շմաւոնն: Դարցեալ, ես Ջաքարեայ և (70) մառչիլ փող վեր կալայ, գնացի Բուբաս, զ (3) ամիս կացայ, գնացի Ըստամբուլ, ինձ համար ալիշ-վերիշ արարի: Դարցեալ, իմ եխպայր Շմաւոն ժետ ուղարկած փողն վեր առնու, գնայ Ըստահան, ապրանք առնու, ծախէ: Դարցեալ, այս Շմաւոնս զ (6) ֆիթեի, մի քանի դանակ, դվթ, դալամ, նախշուն մի քանի դատ աղարկեց Ըստամբուլ, ինձ Ջաքարիս հասաւ: Ծախեցի, ձ (80) մառչիլ հանեց, որ էլաւ իմ հօր փողէն ինձ հասաւ մին և՛ (150) մառչիլ: Այս էլաւ ինձ Ջաքարիս հայրենի փողէն մայայ»¹

Բերենք մի ուրիշ օրինակ, որ նույնպէս հաստատում է մեր այս կարծիքը:

Հոլանդացի Շրոդերը 1711 թ. Ամստերդամում տպագրել է իր Thesaurus linguae armeniacae, antiquae et hodiernae (Արամյան լեզվի գանձ) հայոց լեզվի պատմությանը նվիրված մի կարևոր աշխատություն: Դրքի վերջում Շրոդերը տրամախոսապէս մեթոդով այդ ժամանակվա խոսակցական լեզվով տեքստեր է բերում: Դրանցից մեկը Ֆրանչեսկոյի և Սաֆարի (վերջինս հայ է) դրույցն է: Ահա մի նմուշ այդ դրույցից՝

«Մ. Խաղող էլ ունիք ձեր երկրումն:

¹ Ջաքարիս Աքուլեցու օրագրությունը, էջ 159, 1938 թ., Երևան:

Ս. Ունինք զարմանալի և պատուական խաղող, որ ուտելոյ և շիրա շինելոյ քանց չափն ավելիայ, չունքի միր ազգըն թա-
բաբն շատ պաքն որ ունին՝ համիշա գինի չեն խըմել, դեռ կա-
սեն թէ Մասսիս սարի քովն մին Այգեստան կայ, որ Արկուռիայ
անունը գինի՝ ունի որ ձէթի նման կուվանէ:

Ֆ. Ի՞նչ գլխաւոր սանիաթ կա հայոց մեջն:

Ս. Ամ. հասարակ սանիաթ մեր ազգին մեջն կայ ինչպեա
սսենք Դերձիք, Գթակակար, Բաբուշկար, Դալլաք, Սառատ,
Դուրգար, Որմնադիր, Ոսկերիչ, Դարբին, Ջուլհակ, Գրագիր, Կազ-
մարար, Ներկարար, Ծաղկարար, Մագաղաթագործ, Ապրշմագործ,
Տպագիր, Բասմաջի և այլ բազում:

Ֆ. Հիմա շաղավաթ արա ձեր վաճառականների առ ու ծախսն
ինձ ասա ի՞նչ բաբաթ ապրանք կու բանեցնեն և ի՞նչ երկիր
կերթան:

Այս լեզուն, տեսնում ենք որ բավական նման է Ջաքա-
բիա Ագուլեցու լեզվին և հաստատում է մեր կարծիքը իր կազ-
մովորման մասին: Բայց որ այդ լեզուն իսկապես մի ընդհան-
րական լեզու է եղել, դրա լավագույն ապացույցը այդ նույն
գլխում բերված մեկ ուրիշ հատվածն է: Այդ հատվածը ևս տրա-
մախոսական մի տեքստ է, որով նկարագրված է հայ առևտրա-
կանների խնջույք: Այդ խնջույք կազմակերպողները Ագուլեցի
են՝ զոկ:

Խնջույքի սկզբին, երբ հյուրերը հավաքվում են՝ տան տերը
իրեն լավ չի պահում: Յուրայիններից մեկը, միանգամայն
վստահ, որ ուրիշները իրեն չեն հասկանա, իր բարբառով, զոկե-
րեն, դիտողություն է անում տանտիրոջը, վերջինս, ինչպես և մի
այլ տանեցի, մասնակցում են զրույցին: Ահա այդ զրույցը:

«Բ. Հէրբար՝ շատ զովրս տալիս, աղիկն ան այ, օր զքի
մույն փուլքը քոչ պահիս, զարա հրամանքըդ տօփն տայրըս, ըխ-
տիար օփնիս:

Ա.—Ուղուրդ այ նասում Բարադամն, պարուն Տիրատուր,
քու հրամանքըդ մոնսնսիրի տայր ըս, զօկ պարուններս քու
տօփըդս կանչած, օր զովդ անիք, օվրախ պահա՝ շատ քամի
հարիլն աղիկ չի:

Տ.—Պարուն՝ դան դոնք ըշխմրքիս բանին խըբէր չիք՝
թղօթիւն արիք, դան դոնք զովդն նիղիլ չիք, թա ունչ այ. իս
անդադար միծ միծ մարդու հիտ զովդ ըմ արտծ՝ դոնք անդադար
լսօծ չիք. նղանիք ունչ լախարք:

Գ. Հրեա փլափն ու գորովուն եկալ, ի՞նչ էք խոսում, պարզ խոսեցէք, որ մենք էլ իմանաք:

Ինչպես երևում է այդ գրույցից, զոկերենը բոլոր հայերի կողմից, որ մասնակցում են այդ խնջույքին, դիտվում է իբրև անհասկանալի լեզու, որով խոսում են միևնույն բարբառի ներկայացուցիչները, իսկ միջբարբառային հաղորդակցության համար կա ավելի հասկանալի լեզու, որը, ըստ բոլոր հյուրերի, նաև ըստ Շրմիկների, հասկանալի է բոլորին, դա մեր արդի գրական լեզուն է, Զուղայի, Երևանի կամ մի այլ բարբառի աննշան խառնուրդով:

Կրկին անգամ տեսնում ենք, որ այդ լեզուն կազմված է բարբառային լեզվական մտածողությամբ, և դրանք դրսևորող լեզվական մատերիալով՝ դրաբարյան բառերով և բառապատկերներով:

Այսպես՝ այս լեզուն, այս ընդհանրական լեզուն, ինչպես վերևի օրինակն է ցույց տալիս, առաջացել է հայ հասարակության մեջ ընդհանրական շահ ունեցող առևտրական դասի պահանջով և ջանքերով: Հիմնականում այդ լեզուն ստեղծելու համար օգտագործվել են բարբառների լեզվամտածողությունն ու դրանք դրսևորող լեզվական մատերիալը, գրաբարի բառապաշարն ու բառապատկերը: Ըստ որում չմոռանալն է հիշել, որ գրաբարյան բառապաշարը արդեն շատ մեծ ընդհանրություններ ունի բարբառների հետ, այդ պատճառով էլ «գրաբարյան բառապաշար» ասելով չպետք է հասկանանք իբր գրական լեզուն կառուցելու համար օգտագործված բառապաշարը միմիայն գրաբարի սեփականությունն է: Բնավ ոչ, դա մեծ մասամբ լեզվական այն ֆակտուրան է, որ վաղուց ի վեր ընդհանուր էր գրաբարի և բարբառների մեջ:

Այսպես է կազմվել մեր ընդհանուր լեզուն նախ իբրև ընդհանուր խոսակցական լեզու, ապա միայն իբրև գրական լեզու:

Այդ գրական լեզուն, այդ ընդհանուր լեզուն, աստիճանաբար դառնում է ինքնատիպ, ազատվելով մի կողմից գրաբարից կախված լինելու վիճակից, մյուս կողմից բարբառների կախումից: Աշխարհաբար գրական լեզվի հասարակական օրինականացումը, այսինքն՝ վաղուց արդեն առաջացած ընդհանուր լեզուն գրական դարձնելը, գրական անդաստանում հաստատելը իրապես մի պայքար էր այդ լեզուն ինքնուրույն դարձնելու և ազատվելու գրաբարի և բարբառների կախումից: Այդ հարցում վճռա-

կան դեր է կատարել հայ դեմոկրատական ինտելիգենցիան 19-րդ դարում, այսինքն այն ժամանակ, երբ ստեղծված բուրժուական հարաբերությունների հետեանքով առաջանում է միջանկյալ դասը՝ ինտելիգենցիան, որը հայ հասարակություն մեջ ունեւր ժողովրդա-դեմոկրատական ուժեղ թե (Արուստան, Նալբանդյան, Շահազիզ, Պառչյան և այլն)։

Ֆեոդալական հասարակարգում բարբառների օգտագործմամբ հայ հասարակական վերնախավը՝ ազնվականությունը, իր դասակարգային ֆունկցիան¹ կատարելու համար ստեղծել է խոսակցական ընդհանուր լեզուն՝ գրաբար. այդ լեզվով կազմակերպվել ու երկարատե պահպանել է իր գոյությունը հայ վաղ շրջանի ֆեոդալական պետությունը։ Ֆեոդալիզմի զարգացման ավելի ուշ շրջանում, չնայած անկախություն կորստին, կամ հենց դրա պատճառով, գրաբար լեզուն դարձել է գրական լեզու այն ժամանակ, երբ նրա համար գիր է հնարվել։ Ըստ երևույթին հայ ֆեոդալ դասակարգը իր դասակարգային ֆունկցիան կատարելու համար, այսինքն՝ հայ հասարակությունը կազմակերպված վիճակում պահելու և այդ ֆեոդալական հարաբերությունները անխափան վերարտադրելու համար չէր կարող բավականանալ միայն բանավոր ընդհանուր լեզվով, քանի որ նա իր մի շատ խոշոր հենարանը, իր պետականությունը կորցրել էր, ուստի անհրաժեշտություն էր գաացել նաև գրավոր լեզվի, կամ եղած բանավոր լեզուն գրավոր դարձնելու։ Հայ ֆեոդալական դասակարգի հասարակական ֆունկցիայի կատարումը իր ժամանակին ապահովում էր հայ ժողովրդի ամբողջական գոյությունը, այդ պատճառով էլ գրաբարի գրական լեզու դառնալը դուրս էր գալիս ֆեոդալ դասակարգի շահերի սահմաններից և դառնում էր համաժողովրդական գործ։ Այսպիսով գրաբարի գրական լեզու դառնալը մեր ժողովրդի և մեր հասարակության գոյության անհրաժեշտությունից բխող պահանջ էր։

Նույն ձևով պետք է դատել նաև նոր ժամանակների համար։ Երբ հայ հասարակությունը թեակոխեց ֆեոդալիզմի քայքայման շրջանը, գրաբար լեզուն շարունակվում էր օգտագործ-

¹ Դասակարգային ֆունկցիա կատարելը մեր կարծիքով նշանակում է իր ժամանակին կազմակերպել ու ղեկավարել հասարակությունը, ներկայացնելով նրա զարգացման ու առաջընթացի հնարավորությունները աշխարհաբանության հարաբերությունների պայմաններում։

վել աղնվական դասակարգային ֆունկցիան իրականացնելու համար: Սակայն դա չէր բավարարում ժամանակի պահանջը: Այդ շրջանում, ֆեոդալական հարաբերությունների ներսում ծնունդ առած առևտրական հարաբերությունները վերափոխել էին հայ հասարակությունը և գրաբարը չէր կարող լիովին բավարարել այդ նոր հասարակության պահանջները: Ստեղծվում է, ահա, միջին հայերենը, որը նոր ընդհանրական հայերեն կազմելու հաջողված փորձ էր: Նոր դարերի առևտրական հարաբերությունները առաջ էին բերել առևտրականների դաս, որ իր դասակարգային ֆունկցիան և դրա հետ միասին իր հասարակական ֆունկցիան կատարելու համար, հիմնականում արտադրողական ուժերը դարդացնելու համար, անհրաժեշտություն էր զգում բանավոր ընդհանրական լեզու (աշխարհաբար) ստեղծելու և, ինչպես Ագուլեցու և Շրոդերի աղբյուրներից գիտենք, այդ լեզուն օգտագործելու էր իր հասարակական ֆունկցիան կատարելու համար: Սակայն երբ բուրժուական հարաբերությունները դարձան հասարակության գերակշռող հարաբերություններ, հայ բուրժուական դասակարգը իր հասարակական ֆունկցիան կատարելու համար անհրաժեշտություն զգաց գրավոր լեզվի, գրական լեզվի: Այս պահանջը զուգադիպում էր հայ բուրժուական հասարակության գոյության ու զարգացման պահանջին, որը այն ժամանակ բխում էր հայ ժողովրդի հասարակական գոյության պահանջից, այդ պատճառով էլ այդ գրական լեզուն օրինականացնելու պահանջը միաժամանակ համաժողովրդական շահերից էր բխում:

Ուստի և 19-րդ դարի ժողովրդա-դեմոկրատական գործիչները, լավ գիտակցելով գրական լեզվի ինքնահաստատման պահանջի նախնացումը կամ նույնությունը ժողովրդական շահերի հետ, պայքարի նետվեցին աշխարհաբար գրական լեզվին հասարակական օրինականություն տալու համար: Ինչպես տեսնում ենք, գրական լեզուների առաջացումը, բխելով այս կամ այն դասակարգի շահերից, տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ այդ շահերը զուգադիպում են հասարակության զարգացման շահերին: Բայց այստեղից երևում է, որ ընդհանրական լեզուները դառնում են սովորաբար գրական լեզուներ, ուստի և գրական լեզուներ ասելով պետք է հասկանալ նաև ընդհանրական լեզուներ, միջբարձառային ընդհանուր լեզուներ, որ սովորաբար դասակարգային լեզուներ են և առաջանում են պատմական շատ

որոշ շրջաններում, հասարակական հարաբերության զարգացման շատ որոշ փուլերում: Նրանք մեռնում կամ վերանում և կամ հիմնովին վերափոխվում են, երբ մեռնում են նրանց հենարան-դասակարգերը: Երբ վերափոխվում են հասարակությունները, յուրաքանչյուրը դրանցից, այդ լեզուներից, հասարակական հարաբերությունների նոր էտադում մնում է հասարակական կյանքի դեկն իր ձեռքը վերցրած նոր դասին ու դասակարգին ի սեփականություն:

Իսկ ժողովրդական լեզուները, բարբառները, գալիս են անկախ լեզուների վիճակից, ապրում ու անցնում են ամբողջ ֆեոդալիզմի դարաշրջանը, անգամ կապիտալիզմի դարաշրջանը, քանի կա ու մնում է գյուղացին, քանի կան ու մնում են դյուղի ու քաղաքի տարբերությունները: Նրանք կարող են վերանալ միայն սոցիալիզմի կենցաղ դառնալու ժամանակաշրջանում, առհասարակ նրանք չեն ու չեն կարող լինել գրաբարի ծնունդ, կամ գրաբարյան աղավաղումներից առաջացած: Ընդհակառակն, նրանցից են ծնունդ առել, նրանցից են սնվել գրաբարը, միջին հայերենը, աշխարհաբար լեզուն և շարունակվում է սնվել արդի սովետական հայերենը: Այսպես է գրական լեզուների հարցը, հայոց գրական լեզուների տարբերակների հարցը: Այժմ տեսնենք, թե ինչ են իրենցից ներկայացնում հայերենի բարբառները:

Ըստ ձևաբանական կլասիֆիկացիայի հայերենի բարբառները խմբավորվում են 4 ճյուղի մեջ, որ կոչվում են «Ում», «Կը», «Է» և «Օ»:

Այդ անունները պայմանական են, գիտահետազոտական աշխատանք կատարելու համար հնարված. բայց դրանց տակ թաքնված են լեզվական մտածողության տարբերակներ. տեսնենք որոնք են այդ տարբերակները:

«Ում» ճյուղի բարբառները իրենց ներկան կազմում են «Ում» վերջավորություն ունեցող դերբայով և օժանդակ բայով. օրինակ՝ գրում եմ, գրում իմ, կյիրքւմ եմ, կյիրքւմ ամ և այլն:

Այս կազմությունը անալիտիկ կազմություն է, նկարագրական կազմություն է, պրիմիտիվ կազմություն է: Բառացի՝ դանշանակում է «Ես գրի մեջ եմ», «Ես գրելու ընթացքի մեջ եմ»: Այս մտածողությունը բարբառային է, ժողովրդական, որովհետև ժողովրդի լեզվի մեջ ասվում է՝ «Գործի մեջ եմ», նշանակում է՝ «գործ եմ անում», «Բանի մեջ եմ», նշանակում է՝ «բան եմ անում»:

Այդ ձևին ղուգահեռ գոյություն ունեն նաև հետևյալ արտահայտչական ձևերը:

«Ես բանի եմ», այսինքն՝ «Բան եմ անում», «Ես գործի եմ», այսինքն՝ «Դործ եմ անում», «Ինչ բանի եմ», — «Սովորում եմ» և այլն¹:

Հավարիկի բարբառում այդ արտահայտչական ձևը ավելի մոտ է նկարագրականին: Այսպես՝ այդ բարբառում ասվում է՝ «գրելում եմ», այսինքն՝ «գրելու մեջ եմ», «գրելում է», այսինքն՝ «գրելու մեջ է» և այլն: Այսպիսով լեզվական մտածողությունը բայով արտահայտված գործողությունը սլարդապես նկարագրում է, այսինքն՝ ներկայի գաղափար արտահայտելու համար, որ իհարկե վերացական գաղափար է, ասում է՝ «գործողության ընթացքի մեջ եմ»: Այս մտածողությունը կոնկրետ է և կազմում է զրաբար բայերի կազմության նախորդ փուլը: Հայագիտության մեջ վեճ կա «գրում» ձևի շուրջը²: Որ իսկապես «գրում» դերբայը ներգոյական հոլովի գաղափար է արտահայտում, մի կարևոր ապացույց ևս ունենք: Այդ ապացույցը այն է, որ «գրում» կամ նման դերբայով ժամանակ են կազմում բոլոր այն բարբառները, որոնք միաժամանակ և ունեն այս վերջավորությունն ունեցող ներգոյական հոլով: Այսինքն՝ այն բարբառները, որոնք «գրում» ձևով ներկա են կազմում, ունեն «ում» վերջավորությունն ունեցող ներգոյական հոլով. դրանք են՝ Թբիլիսիի, Արարատյան, Ղարաբաղի, Շամախու, Աստրախանի, Ջուղայի և Ագուլիսի, այսինքն՝ «Ում» ճյուղի բոլոր բարբառները:

Հասկանալի է, որ ներգոյական հոլով կազմելը այդ բարբառների լեզվական մտածողության հատկությունն է: Ճիշտ է «Ս» ճյուղին չպատկանող Հադրութի, Ղարադաղի, Մեղրու, Կարճևանի և Արդվինի բարբառները նույնպես ունեն ներգոյական հոլով «ում» վերջավորությամբ, բայց այդ բացատրելի է երկու պատճառով:

Առաջին՝ այդ բարբառները գտնվում են «Ում» ճյուղի բարբառների ուժեղ ազդեցության տակ: Անվիճելի է, որ Հադ-

¹ Այս մտածողությունից առաջացել են զրաբարի խոնարհման «ինթե-տիկ» ձևերը, այն է՝ գործի եմ > գործեմ, գործի եմ > գործես և այլն. գործի էի > գործէի, գործի էիր > գործէիր:

² Տես Ա. Շահինյան, Հայ բարբառագիտության մի նոր գործ:

բուլթի և Ղարաբաղի բարբառները Ղարաբաղի բարբառի խիստ մեծ ճնշման տակ են եղել երկար ժամանակ այն աստիճան, որ արդեն անհայտանալու վրա են և Ղարաբաղի բարբառից ընդունել են ոչ միայն ներգոյական հոլով կազմելու հատկութիւնը, այլև այնքան շատ հատկութիւններ, որ իրենց ինքնութիւնն արդեն կորցնելու վրա են: Մեղրու բարբառը, որ, իմ կարծիքով, ընդարձակ բարբառ է եղել և գրավել է Արեւիքի ու Կասպանի արևելյան մասը, այժմ արդեն մեռած բարբառ է, և այդ գործում ամենամեծ դերը խաղացել է Ղարաբաղի բարբառի ազդեցութիւնը: Բավական է հիշենք, որ Արեւիքի և Կասպանի շրջանի խոսվածքները շատ են նման Ղարաբաղի բարբառին, բայց որովհետև նրանք ունեն մի շարք այնպիսի հատկութիւններ, որոնցով մասնակի կերպով տարբերվում են Ղարաբաղի բարբառից, ուստի չենք սխալվում, երբ ասում ենք, որ այդտեղի խոսվածքները Ղարաբաղի բարբառից տարբեր բարբառների են պատկանել անցյալներում: Ղարաբաղի բարբառի զգալի ազդեցութիւնը նկատվում է նաև Գարձևանի բարբառի վրա, ուրեմն դրա ներգոյականն էլ բացատրվում է այս ճանապարհով: Հիշածս բարբառները «Ս» ճյուղի բարբառներն են, որոնց բավական նման է Ագուլիսի բարբառը: Ագուլիսի բարբառի մի շարք հատկութիւններ (անցյալի ձևերի կազմութիւնը, անցյալ կատարյալի բացակայութիւնը և այլն) վկայում են, որ այդ բարբառը երբեմնի պատկանել է «Ս» ճյուղին: Եվ իրոք այդ բարբառին պատկանող ծղնա և Ռամիս գյուղերի խոսվածքները կիսով չափ պատկանում են «Ս» ճյուղին: Եվ Ագուլիսի բարբառը իր փոխանցումը «Ս» ճյուղից «Ում» ճյուղին կատարել է Արարատյան և Զուղայի, նաև Ղարաբաղի բարբառի ազդեցութեամբ: Շրջապատված լինելով «Ում» ճյուղի բարբառներով՝ Ագուլիսի բարբառը ներկայի կազմութեան մեջ իր լեզվական մտածողութիւնը փոխել է և դրա հետևանքով գարձել է «Ում» ճյուղի բարբառ: Արդվինի բարբառը նույնպես ունի ներգոյական հոլով, թեև ինքը պատկանում է «Ս» ճյուղին: Բայց մենք արդեն ապացուցել ենք, որ Արդվինի բարբառը արևելքից եկած «Ս» ճյուղին պատկանող մի բարբառի և Տայոց աշխարհի բարբառի համաձուլումն է, որի պրոցեսում Արդվինի բարբառը պահպանել է իր ներկայի կազմութիւնը, իսկ իր մի շարք հատկութիւնները յուրացրել է Տայոց բարբառից, որոնց թվում և ներգոյական «Ում» վերջավորութիւնը: Տայոց բարբառը իբրև ինքնատիպ և ուժեղ արտահայտված բարբառ վկայ-

ված է 8-րդ դարում Ստեփանոս Սյունեցու կողմից, բայց այդ բարբառը հայ բարբառագիտությանը անծանոթ էր։ Արդվինի բարբառի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Տայոց աշխարհի բարբառը եղել է «Ում» ճյուղի բարբառներից մեկը։ Այսպիսով առաջիկա մեզ հայտնի է դառնում, որ «Ում» ճյուղը բռնել է Հայկական Պարի հյուսիսում Ջուղայից մինչև Սև ծովի ափերն ընկած տարածությունը։ «Ս» և «Կը» ճյուղի բարբառների ազդեցությամբ «Ում» ճյուղը կորցրել է իր բարբառներից մեկը՝ Տայոց բարբառը, բայց ինքն ազդելով «Ս» ճյուղի մի ուրիշ բարբառի վրա՝ Ագուլիսի բարբառի վրա, շահել է նրան, վերածելով «Ում» ճյուղի բարբառի։

Այդ բոլորը շատ հետաքրքրական վկայություններ են մեր բարբառային ժողովրդի պատմության, նրա տեղաշարժի ու տեղափոխության և լեզվական ներքին հարաբերությունների համար։ Հատկանշական է հիշել նաև, որ Ուրմիայի բարբառը, որ պատկանում է «Ս» ճյուղին, ընկած լինելով «Լ» և «Կը» ճյուղերի բարբառների միջավայրում, ներգոյական հոլով չունի։ Պարզ է, որ թե «Լ» և թե «Կը» ճյուղերը, ներգոյական հոլով չունենալով, իրենց հարևանի վրա այդ ուղղությամբ չէին կարող ազդել, ուստի և Ուրմիայի բարբառը մնացել է առանց ներգոյական հոլովի։

Այդ հակադարձ ապացույց է, որ «Ս» ճյուղը ներգոյական հոլով չի ունեցել և, եթե նրա բարբառներից մեծ մասը այդ ունեն, դա «Ում» ճյուղի ազդեցության հետևանք է։

2-րդ հիմնավորումը, թե ինչու «Ս» ճյուղի բարբառները «Ում» ճյուղից ստացել են ներգոյական հոլովի այս վերջավորությունը, դա այն է, որ «Ս» ճյուղի բարբառները ևս իրենց ներկա ժամանակը կազմում են ներգոյական ըմբռնումով, նույնպես նկարագրական եղանակով, ինչպես «Ում» ճյուղի բարբառները։ Սակայն այստեղ լեզվական մտածողության մեջ մի նուրբ տարբերություն կա։

«Ում» ճյուղի բարբառները ներկայի գործողությունը նկարագրելու համար կազմում են բայահիմքի կամ բայահիմքը կադմող գոյականի ներգոյական հոլովը և ապա օժանդակ բայով, որը նշանակում է «կա», «գոյություն ունի», հաղորդում ներկայի դադափարը։ Այսպիսով «Ում» ճյուղի բարբառների բայական կազմությունը գոյական կազմություն ունի, գոյականի օգնությամբ է կազմվել։ Դա ապացույց է, թե հայերենում միայն

• Ժանդակ բայն է բայական խոնարհուած ստանում, իսկ մյուս
բոլոր բառերի խոնարհումը գոյականների հոլովմամբ է կա-
տարվել:

«Ս» ճյուղի բարբառները իրենց ներկան կազմում են
«ալիս», «էլիս», «այիս», «իս», «ես» վերջավորությամբ (մնա-
լիս—Արդվին, մնայիս—Ղարադաղ, մնայս—Կարճևան, մնաս—
գիրի-կիրէս Մեղրի, Հաղբութ և Ուրմիս):

Այսպիսով «Ս» ճյուղի խոնարհման կազմության լրիվ
ձևերն են «ալիս», «էլիս» վերջավորություն ունեցող ձևերը՝
մնալիս, գրելիս: Այս ձևի կազմությունը շատ պարզ վկայում է,
որ դա «մնալիք», «գրելիք» ուղղական ձևից է ստացվել «ք»-ն
փոխարինվելով «ս»-ով, այսինքն՝ «մնալիք», «գրելիք» ձևերի հայ-
ցական հոլովը: Ի՞նչ լեզվական մտածողություն է թաքնված այս-
տեղ: Մնալիս, գնալիս ձևը այժմյան պրական լեզվի և «Ում»
ճյուղի բարբառների մեջ օգտագործվում է իբրև գլխավոր գոր-
ծողության գուգահեռ գործողություն ցույց տվող ձև, այսինքն
թե՛ «ենթական մի գործողության մեջ է, երբ սկսում է կատարել
մի ուրիշ՝ գլխավոր, գործողություն», այսպես՝ «Փողոցով անց-
նելիս հանդիպեցի բարեկամիս» նշանակում է, թե՛ «ենթակայի
հանդիպելու գործողությունը կատարվեց այն ժամանակ, երբ նա
գնալու գործողության մեջ էր»: Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ
գործողությունները ներգոյական հոլովի ըմբռնումով են արտա-
հայտված և ձևով տարբեր լինելով՝ իմաստով միմյանց հետ նույնն
են: Ուստի շատ բնական է, որ «Ում» ձևի ճնշող գերակշռության
ժամանակ «ալիս, էլիս» ձևերով մտածող հասարակությունը կարող է
հեղտությամբ ընդունել ներգոյական հոլովաձևն իր մեջ: Այսպի-
սով, եթե այդ ազդվելու փաստը դրանով իսկ կասկածի ենթակա
չէ, այսինքն թե՛ «Ս» ճյուղի բարբառները ներգոյական հոլովի
ձևը ստացել են «Ում» ճյուղի բարբառներից ներկայի կազմության
ձևի մեջ, այնուամենայնիվ, նրանց տարբերությունը պահպան-
վում է: Կարող ենք, սակայն, ասել, որ «մնալիս» և «գրելիս»
ձևերը իմաստով հավասար են «մնում» և «գրում» ձևերին. այս-
ինքն՝ դրանք արտահայտում են ներգոյական հոլովի գաղա-
փար: Լինելով հայցական հոլովաձև, այն էլ հոգնակի հայցական
հոլովաձև, կասկած չկա, որ «մնալիս», «գրելիս» ձևերը կարող
են արտահայտել ներգոյական հոլովի գաղափար, քանի որ հոգ-
նակի հայցական հոլովը գրաբարի մեջ «ի» նախդիրով նաև այդ
նշանակությունն ունի: Բայց «մնալիս», «գրելիս» ձևերը, ինչպես

վերևում առաջինք, ուղղական «մնալիք» և «գրելիք» ձևերի հայ-
ցականն են, որտեղ «ք» փոխարինված է ս-ով: Ուստի «մնալիս»,
«գրելիս» ձևերի մեկնությունը սլետք է փնտրել «մնալիք», «գրե-
լիք» ձևերի մեջ: Այժմ դրանք նշանակում են առարկա, որ պիտի
լինի կամ գործողության գաղափար, որ պիտի կատարվի: Այս-
ինքն՝ «գրելիք» նշանակում է մի բան, որ պիտի գրվի, «մնալիք»
նշանակում է մի բան, որ պիտի մնա:

Ավելի ըմբռնելի են այդ ձևերը ներգործական բայերի մեջ-
այսպես՝ «առնելիք» նշանակում է այն, որ պիտի առնվի, տես-
նելիք՝ այն, որ պիտի տեսնվի, կարդալիք՝ այն, որ պիտի կար-
դացվի, ստանալիք՝ այն, որ պիտի ստացվի, այսինքն թե՛ այդ
ձևերը ցույց են տալիս առարկա, որի վրա պետք է կատարվի
բայիմաստի ցույց տված գործողությունը: Գրաբարում, սակայն,
այդ ձևերը ունեն նաև մի այլ իմաստ, որ հավանական է այդ
ձևի հին իմաստն է:

Այսպես, օրինակ՝

«Զի եթէ խով և գերանդի և մանգաղ ոք գործիցէ, ի բարւոք
իրս պաշտեցաւ. ասլա եթէ սուսեր և զեղարդն և սլաք, և այլ
ինչ դէն՝ որ մնասակար մարդկան է, գործ չարութեան գործէ և
պատճառ չարութեանն գործելին, և ոչ երկաթն»¹

Ինչպես տեսնում ենք՝ ընտիր գրաբարից բերված այս օրի-
նակի մեջ «գործելի» նշանակում է «գործող», «շինող» (կրելիք՝
կրողներ): Հետևաբար աշխարհաբարում եղած «գրելիք», «տես-
նելիք», «մնալիք» նշանակել են այն առարկան, որ գրում է, այն
առարկան, որ մնում է, այն առարկան, որ տեսնում է և այլն:
Հետևաբար դրանց ներգոյական հոլովն էլ կլինի «ի գնալիս»,
«ի տեսնելիս», «ի մնալիս», այսինքն՝ գնացողների մեջ, տես-
նողների մեջ, մնացողների մեջ: Ուրեմն՝

Մնալիս եմ, գնալիս եմ, տեսնելիս եմ, նշանակում են «գնա-
ցողների մեջ եմ», «մնացողների մեջ եմ», «տեսնողների մեջ եմ»,
որ մեր այժմյան ըմբռնումով կլինի՝ ներկայում կատարում եմ
մնալու, տեսնելու, գրելու գործողությունը: Թվում է, թե այստեղ
որոշակի երևում է կոլեկտիվիստական մտածողություն: Ոչ թե
«ես եմ գործողությունը կատարում», այլ թե՛ «ես գտնվում եմ
այն բոլորի թվում, որոնք գործողությունը կատարում են»: Այդ

¹ Եզնիկ Կողբացի, էջ 28:

կառուցվածքից երևում է, որ սուբեկտը գիտակցում է իր գործողութունը, սակայն դեռ չի հակադրվում ամբողջ կոլեկտիվին, այլ նրա ամբողջության մեջ է, նա իրեն չի պատկերացնում մենակ գործող, այլ գործողների մի ամբողջ խմբի մեջ գտնվող։ Պարզ է, որ այստեղ երևում է կոլեկտիվով աշխատանք կատարելու գիտակցման անդրադարձումը, այսինքն՝ պարզապես կոլեկտիվ կենցաղի հասարակական կեցության մի զարմանալի վկայութուն է մեր «Ս» ճյուղի դերբայական այս ձևը։ Բայց որոշ է, որ անհատն այստեղ իրեն գիտակցում է իբրև անձ, բայց դեռ չի անջատում ամբողջ կոլեկտիվից, դա այն սահմանագիծն է, որտեղից հետո սկսվում է սուբեկտիվ գիտակցութունը ի հակադրութուն կոլեկտիվ գիտակցության։¹

Այս հնէաբանական վերլուծութունը կրկին ու կրկին նշում է, որ մեր բարբառների լեզուն գալիս է այնպիսի հասարակութունից, որը ունեցել է կոլեկտիվիստական կեցութուն, այսինքն նախադասակարգային հասարակութունից։ Այս հնէաբանութունը մյուս կողմից ցույց է տալիս, որ բայի ներկայի կառուցվածքը «Ս» ճյուղի բարբառներում կոնկրետ է, նկարագրական, ինչպես որ «Ում» ճյուղի կառուցվածքն է։

Այդպես է «Ս» ճյուղի բարբառային մտածողութունը։

Որ «Ս» ճյուղը իր դերբայական ձևը նույնացնում է «Ում» ճյուղի դերբայական ձևին և նրանից է յուրացրել իր բարբառներում եղած ներգոյական հոլովը, դա երևում է նաև մի այլ փաստից։ Հավարիկի բարբառում ներկան կազմվում է հետևյալ կերպ՝ գրելիս եմ, գրելում ես, գրելում է և այլն։ Այսինքն առաջին դեմքի համար ունի «ալիս, էլիս» դերբայական ձևը, մյուս դեմքերի համար «Ում» դերբայական ձևը։ Բայց այդ «Ում»-ը ամբացված է ոչ թե բայիմաստին, այլ ուղղակի անորոշ դերբային։ Հավարիկի բարբառի այս ձևերը, հաստատելով մեր վերոհիշյալ միտքը, անվիճելիորեն նաև հաստատում են բոլոր այն լեզվաբանների կարծիքը, որոնք գտնում են, թե մեր ներկայի կառուցվածքը ներգոյական հոլովի կառուցվածքն է և ոչ այլ բան։

«Լ» ճյուղի բարբառների լեզվական մտածողութունը նույն-

¹ Աշխատանքս վերջացրել էի, երբ Երևանի Մանկ. Ինստ. գրաբարի գաստիոս ընկ. Ա. Աբրահամյանը ինձ հանձնեց հետևյալ համավածը՝ Փավստոսից, «Իսկ Թագաւորն Արշակ ի լալիսն տեսաներ զկիսն» Բուզ. 4-բդ (Ժէ)։ Թարգմ. Վիսկ Արշակ Թագավորը լացողների մեջ տեսավ այն կնոջը։

պէս շատ պարզ է: «Դրել եմ», «կարդալ եմ», որ նշանակում են «գրում եմ», «կարդում եմ», պարզապէս կազմված են անորոշ դեր-բայից և օժտնդակ բայից: Անորոշ դերբայի այս ձևը, սակայն, հայցական ձև է, որովհետև գրաբարում ունենք վկայություն, որ անորոշ դերբայի հայցական հոլովը «ի» նախդիրով նշանակում է գործողության կատարման ժամանակ, այսինքն գործողության կատարման ընթացքի մեջ լինելը: Այստեղ ևս տեսնում ենք, որ բայակազմությունը պարզ նկարագրական բնույթ ունի, այնպէս, ինչպէս «Ում» և «Ս» ճյուղերի բարբառներում: Այսպիսով՝ մեր բարբառների երեք ճյուղերի բայական կառուցվածքի հիմնական ձևերը նկարագրական են, կոնկրետ, թեև այսօր դրանց ըմբռնումը վերացական է, այսինքն՝ դերբայների նկարագրական հատկու-թյունը փոխարինված է բայական ըմբռնումով՝ ժամանակի և կատարման կերպի գաղափարներով:

Կարծես թե մի քիչ տարբեր են «Կը» ճյուղի բարբառները: Նրանք կազմում են իրենց ներկան «Կը» մասնիկով՝ կը գրեմ, կը գրես: Բայց այստեղ ևս երևում են նկարագրության հետքերը: Ընդունված է լեզվաբանության մեջ «Կը» մասնիկը համարել «Կա» բառը: Եթե այդ այդպէս է, ապա «կգրեմ» նշանակում է «իմ գիրը կա», կամ՝ «իմ գրելը կա»: Այսպիսով բարբառների լեզվա-կան մտածողության մեջ գերիշխում է ձևաբանություն կազմելու նկարագրական հատկությունը, որը ավելի կոնկրետ և պրիմիտիվ ստադիայի վերապրուկ է: Այստեղ երևում են լեզվական մտա-ծողության ոչ միայն կցական, այլ դրանից ավելի վաղ՝ անշա-տական սխտեմի հատկություններ, ավելի կոնկրետ՝ քան կցա-կանությունը: Թեև այդ ձևերի արդի ըմբռնումը վերացական է, բայց ամբողջ կառուցվածքը պրիմիտիվ է:

Դրան հակառակ նկատում ենք, որ գրաբարի լեզվական մտածողության կառուցվածքը վերացական է, թեքական է և ոչ նկարագրական: Այսպէս՝ գրաբարի խոնարհումը ունի 5 տար-բերակ, որոնք են՝

ա	ե	ի	ու	ո
աղամ	գրեմ	խոսիմ	թողում	գում
աղաս	գրես	խօսիս	թողուս	գոս
աղայ...	գրէ...	խօսի...	թողու...	գոյ...

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այս տարբերակ-ները բաղադրված են, այսինքն՝ յուրացված են հայացող, հայ-կական լեզու դարձող տարբեր լեզուներից, որոնցից յուրաքան-

չյուրը վերածվել է հայերեն մի բարբառի: Այդ երևում է նրանից, որ այս տարբերակները արտահայտում են ձայնավոր խոնարհիչներով, որոնք, ինչպես ապացուցված է, առաջացել են էական բայերի արմատներից: Պարզվում է, որ նախքան հայերեն բայի կազմվելը, կազմվել է էական բայի խոնարհումը: Մեր կարծիքով ամեն մի խոնարհման կազմավորման ճանապարհն այդ է: Համենայն դեպս խիստ որոշ է, որ խոնարհման կազմավորման պրոցեսը հայերենում տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ: Սկզբնական շրջանում հայկական տերիտորիայի վրա բնակվող հասարակությունները, կասկած չկա, որ ունեցել են պրիմիտիվ լեզուներ:

Եթե նկատի առնենք, որ նորագույն ուսումնասիրությունները երևան են բերում ժեստերի լեզվի կամ գծային լեզվի բազմաթիվ մնացուկներ հայերեն լեզվի մեջ, նշանակում է՝ հնչյունական լեզուն Հայաստանում տեղական ծագում ունի, այսինքն՝ քաբե դարի մարդկային հասարակությունը Հայաստանում գծային լեզվից անցել է հնչյունական լեզվին: Բնական է, որ այդ ժամանակ հնչյունական լեզուն պետք է որ լիներ խիստ պրիմիտիվ, անշատական ստադիայում, երբ բառերն ունեին միայն լեքսիկական արժեք, երբ լեզուն, հատկապես հնչյունային լեզուն, արտահայտվում էր դիֆուզ իմաստ ունեցող միավորներով, բառ-նախադասություններով: Դիտենք, որ ամենապրիմիտիվ վիճակում այդ բառ-նախադասությունները առանձինների դերանունների ֆունկցիա ունեին, այսինքն՝ «դեր տոտեմներ»¹ էին: Դիտակցության բարդացման հետ զուգընթաց մի կողմից լեզվի մեջ կատարվում է կառուցվածքային դիֆերենցիացիա, առանձնանում են բառերը նախադասություններից, երևում են ստացական դերանունները, մյուս կողմից՝ իմաստաբանական դիֆերենցիացիա՝ պոլիսեմանտիկ բառը իմաստների ճեղքման առանձնառով դառնում է բառաբուն, որից ածանցվում են բազմաթիվ առարկաների անունները, որպես մի տեսակ ածանցումներ, հիմնական գաղափարի ածանցյալներ, Մառի տերմինով՝ դերիվատներ: Այսպես օրինակ «կար» ձեռք բառից առաջանում են՝ կաթ (կաթող, այսինքն՝ ձեռնավոր), կառ (կարկառել—ձեռքը մեկնել), կեր, կոր, կեռ, կուր, կուռ (ն), կռ(ել), կիր (կիրառել, կրել) և այլն:

¹ Ըստ Մառի տերմինոլոգիայի

Այնուհետև՝ «հան» բնից՝ հան(ել), հան(դիպել), հան(ճար), հան(ել), հանգել, հէնք, հին(ել) և այլն: Նույն բնի «հար» տարբերակից՝ հար(ուստ), հար(կ(անել), դար(կել), ար(կ(անել), առ(ն)ուել), առ(ն)ել), առ և այլն:

Այս ածանցումները, սակայն, ունենում են միայն լեքսիկական արժեք: Նախադասություն կառուցելու հատկությունը մնում է դերանվան՝ «դեր տոտեմի» սեփականությունը: Ուստի նախնական նախադասությունները, որ պրիմիտիվ հասկացություն են արտահայտել, որ նախատրամաբանական հասկացողություն, համամասնակցության օրենքի երևույթ են դրսևորում, կազմված են եղել առարկա նշանակող բառից և տոտեմի դերանունից, որով ամեն մի գիտակցված առարկա վերագրվել է տոտեմին, կցվել է նրա անվանը: Այսպես՝ ցուրտ է, շոգ է, մուր է, լույս է, ոքո է և այլն բոլորը նշանակել են՝ տոտեմն է ցուրտ, տոտեմն է շոգ, տոտեմն է լույս, տոտեմն է որս և այլն: Հետագայում մեծ, շատ մեծ տեղաշարժ պետք է լիներ մարդու գիտակցության մեջ, որպես իր արտադրական կյանքի տեղաշարժի արտացոլում, որպեսզի մարդը կարողանար հասկացություն ունենալ և ստեղծել իմ, քո, նորա ստացական դերանունները, որպեսզի կարողանար որոշակի սահմանադատել սեփական հասարակայնությունը օտարից: Դրա հետևանքն է լինում՝ ցուրտ է իմ, լույս է իմ, շոգ է իմ, կամ ուրիշ կերպ՝ իմ է ցուրտ, քո է շոգ, նորա է լույս:

Պրիմիտիվ տոտեմական հասարակության մեջ դարգանում են արտադրողական ուժերը, հազարավոր տարիներ ապրած մարդը ձեռք է բերում բնության երևութները ճանաչելու փորձ, մշակում, կատարելագործում է արտադրական միջոցները, որոնք իրենց հերթին մշակում ու զարգացնում են նրա գիտակցությունը: Մարդը աստիճանաբար հայտնագործում է, որ արտադրության մեջ ներգործոն դերը ինքն է կատարում, ինքն իր կոլեկտիվի մեջ, ուստի նրա գիտակցության մեջ առաջ է գալիս մի երրորդ հեղաշրջում, նա իրեն զգում է ակտիվ և ներգործող ենթակա և այդ արտահայտում է հին ձևերով, որից ստացվում է այն, որ իբրև հին մտածողության մնացորդ գրաբարի մեջ ունենք՝ արարեալ է իմ, առեալ է նորա և այլն: Այս կառուցվածքը շարունակում է պրիմիտիվ լինել, նկարագրական, թեև իմաստով արդեն վերացական է: Երբ մարդկային հասարակությունը ներսում աստիճանավորվում է, ենթարկվում է տարբե-

րակման, տեղի է ունենում հասարակական բեռնացում՝ մասնա-
վոր սեփականության հիման վրա անջատվում է անհատը, ըն-
տանիքը, դիտակցության մեջ առաջանում է երրորդ հեղաշրջու-
մը: Մարդն իրեն վերագրում է գործողի բոլոր հատկություն-
ներ, զգում է իր տիրապետությունը բնության վրա, աշխատան-
քի գործիքի վրա, արտադրության վրա, նա դառնում է ես, դու,
նա և գործում է իրրե ես, դու, նա: Այստեղ այն նախկին դերա-
նունը, որ կատարում էր հանրագործ կամ ընդհանրական սուբեկ-
տի դեր, մի կողմից դառնում է բոլորի համար դերանուն, մյուս
կողմից պնդող բառ, հաստատող՝ բառ, այսինքն՝ հակամ բայ:
Այսպես առաջանում են հայերեն լեզվի ա, ե, ի, ու, ու դերա-
նունները և նույն ա, ե, ի, ու, ու էական բայերը, իսկ ստացա-
կան դերանունները, որ երկար ժամանակ կատարում էին անձ-
նականների դեր, կորցնում են իրենց բովանդակությունը և միա-
նում էական բայի արմատին, ու ստացվում է եմ, ես, ե, եմք, եք,
եմ, եի, եիր, եր, եաք, եիք, եիմ: Եվ այսպես առաջանում է էական
բայի խոնարհումը: Այդ ժամանակ արդեն դիֆերենցիացիայի է
ենթարկվում բառապաշարը, սահմանագծվում են միմյանցից
խոսքի մասերը, առաջանում են՝ գոյական, ածական, թվական
և այլն:

Այսպիսի ֆակտուրայով և կառուցվածքով լեզուն ազատ
կերպով կարող է ամեն տեսակ նախադասություն կազմել, օգ-
տագործելով գոյականը, ածականը, թվականն ու էական բայը:
Այս վիճակը անջատականից կցականը անցնելու վիճակ է: Նա-
խադասությունը հեշտությամբ կարող է կազմվել հետևյալ ձևով.
ես գրի եմ, ես գործի եմ, ես կարմիր եմ և այլն: Այսպիսով ձե-
վավորվում են խոսքի բոլոր մասերը, բացի բայերից: Մի բայ,
որ ընդհանրական բայ է, որ փոխարինում է բոլոր բայերին և
թույլ չի տալիս նախադասությունը կառուցելիս բայի պակա-
սում զգալ, դա էական բայն է: Հասարակական հարաբերու-
թյունների բարդացումը, դասային հարաբերությունների զար-
գացման հետևանքով, բնական ձևով արտացոլվում է նաև գի-
տակցության մեջ. վերջինս ձեռք է բերում էլ ավելի մեծ վերա-
ցականություն, որ չէր կարող բավարարվել պրիմիտիվ նկարա-
գրական ձևերով և այդ դրսևորվում է լեզվի մեջ բայերի կատե-
գորիայի առաջացումով և նրանց իրրե խոսքի մաս՝ ձևավորու-
մով: Գրի եմ դառնում է գրեմ, գործի եմ դառնում է գործեմ,
կարմիր եմ դառնում է կարմրեմ և այլն: Պարզ է, որ հայերեն

գրաբար բայերը իրենց ձևավորումը ստացել են գոյականից, ածականից և թվականից, վերջիններից ավելի ուշ՝ այդ խոսքի մասերի և էական բայի միացման հետևանքով: Այդ շրջանում արդեն լեզուն նկարագրականից անցնում է վերացական վիճակի, կցականից անցնում է դեպի թեքականը: Գրաբար լեզուն կազմավորվում է Հայաստանի բնակչության հասարակական զարգացման այդ պրոցեսում. դա, հավանական է, այն ժամանակ է եղել, երբ Հայկական բարձրավանդակում 1-ին հազարամյակի ողջ ընթացքում տեղի է ունենում դասակարգային հասարակություն կազմվելու պրոցեսը, սկզբից միայն առանձին տեղերում, առանձին տեղամասերում կամ դավառամասերում և հետո ամբողջ հայկական տերիտորիայում: Կազմավորման այդ պրոցեսում գրաբար լեզուն օգտագործում է բազմաթիվ ձևավոր-կցական լեզուների լեզվական ֆակտորան, այսինքն՝ յուրացնում է այդ լեզուներից իր ամբողջ բառապաշարը, էական բայերի բոլոր տարբերակները, հոլովական ձևերի բոլոր տարբերակները և, լինելով վերնախավ դարձած կամ դարձող հասարակայնության գիտակցության գիսկորման միջոց, մշակում է իր յուրահատկությունները մի կողմից լեզվական վերացական մտածողության օգնությամբ և մյուս կողմից ամբողջ լեզվական այն ֆակտորայով, որ նա կարողանում է յուրացնել տարբեր լեզուներից:

Լեզվական գոյացման այդ պրոցեսի հետևանքով գրաբար լեզուն առաջ է անցնում ամեն մի առանձին լեզվից, որից նա օգտվել է: Նա հնարավորություն է ունենում սինթեզի ենթարկելու լեզվական ֆակտորայի յուրացված բոլոր տարբերակները, և այդ պատճառով էլ գրաբարի մեջ ստացվել է սիստեմ, այսինքն՝ թեքականություն, մինչդեռ ամեն մի բարբառում պահպանվել է կցականությունը:

Չմոռանանք ասել, որ լեզուների կազմավորման այդ պրոցեսը մի ուրիշ նորույթ էլ է բերում: Տարբեր լեզուների մեջ առաջանում են նմանություններ, որոնք քանակորեն աճելով վերածվում են լեզվական ընդհանրությունների և մի ընդհանուր երանդ են տալիս բոլոր միմյանցից տարբեր եղած լեզուներին, դարձնելով նրանց միևնույն լեզվի բարբառներ: Երկրորդ դարի սկզբներին տերիտորիայի ամբողջականացումը այդ բոլորը դարձնում է հայերեն լեզու, ինչպես բոլոր ցեղերին, ցեղախմբերին ու ժողովուրդներին՝ մի մեծ հայ ժողովուրդ:

Այսպիսով գրաբարի ստադիալ զարգացումը բերում է նրան

մինչև թեքականությունը, առաջ մղելով նրան շնորհիվ այն բանի, որ նա լինում է սինթետի հետևանք, ընդհանրացման հետևանք: Այսպես է բացատրելի գրաբարի թեքականությունը, որ ստադիալ վիճակով ավելի առաջ է անցել, քան բարբառները: Բարբառների համար գրաբարի վերացական լեզվական դատողությունը ըմբռնելի չէ, որովհետև այդ լեզվական մտածողությունը բարբառներից ավելի առաջ է անցել, մինչդեռ բարբառների լեզվական մտածողությունը գրաբարին մատչելի է և գրաբարը կարող է այն յուրացնել, ըմբռնել: Իմ ասելս այն է, թե գրաբարը կարող էր բարբառներին ավելի հեշտությամբ հասկանալ, քան բարբառները գրաբարին: Այդ է պատճառը, որ մենք նկատում ենք, որ գրաբարի մեջ բարբառների կցական ձևերը կամ անալիտիկ ձևերը թափանցել և յուրացվել են (հիշենք գրաբարի բաղադրյալ ժամանակները), մինչդեռ գրաբարյան բոլոր սինթետիկ-թեքական ձևերը բարբառներում յուրացվել են միայն բառական արժեքով, լեքսիկական արժեքով: Օրինակ՝ շնորհիւ, կարծեօք, արդեօք, հավաստեալ գրաբարի գործիական հոլովի ձևեր են, իսկ բարբառներում՝ սկզբնաձևեր. գրեթե, հրամայեա՝ <հրամմե, համարեա՝, լուր և այլն, գրաբարի բայական ձևերն են, իսկ մեր հասկացողությամբ՝ այդ բոլորը սկզբնաձևեր են: Այսպիսով բարբառային մտածողության մեջ ինչ որ առնվել է գրաբարից, ստացել է միայն բառական արժեք:

Մեր գրական լեզուն, ինչպես և արևմտահայ գրական լեզուն ունեն բարբառների լեզվական մտածողությունը, ոչինչ ավելին: Մեր գրական լեզուների լեզվական մտածողությունը անալիտիկ է, նկարագրական է, և ոչ մի բան, որ գրաբարի լեզվական մտածողությունից կարող է գալ մեր լեզուների մեջ, որպես՝ այդպիսին յուրացվել չի կարող: Մեր գրական լեզուները, օգտագործելով բարբառների օբեկտիվ հատկությունները, յուրացրել են գրաբարի բառապաշարը և միայն բառապաշարը: Ինչ էլ որ թափանցի գրաբարից այդ լեզուների մեջ՝ կարող է պահպանվել ու գիտակցվել միայն բառական կամ մի առանձնացած ոճական արժեքով և ոչ այլ կերպ: Այսպես՝ հօգուտ բառը, որ գրաբարի լեզվական մտածողության համապատասխան կառուցվածք ունի, մեզ մոտ առնվում է իբրև բառ և գրաբարավարի դարձնելու համար, գիտենալով, որ ի նախդիրը մեր համար ձևվին է համապատասխան, գործածում են ի հօգուտ, որ նշանակում է թե՛ արդի հայերը գրաբարի լեզվական մտածողության

հանդեսը բոլորովին անտարբեր են: Այսպիսի օրինակները կարելի է բազմացնել:

Մնում է եզրակացնելու, որ մեր գրական լեզուների և գրաբարի մեջ կարող է լինել միայն մեկ հարաբերություն՝ բառական փոխառություններ, լեքսիկական ընդհանրություն և ոչ լեզվական մտածողության ընդհանրություն: Մեր գրական լեզվի և գրաբարի լեզվական մատերիալի, լեզվական ֆակտուրայի մեջ կա բացարձակ ընդհանրություն, իսկ լեզվական մտածողության մեջ՝ բացարձակ տարբերություն: Այդ պատճառով սխալ ենք համարում արևմտահայ գրագետների գիծը, որոնք նպատակ ունեն որդեգրելու և մերելու գրական լեզվի մեջ գրաբարի լեզվական մտածողությունը: Դա մեր հանրության, մեր ժողովրդին անմատչելի է և նրա կողմից անընդունելի, ուստի այդ տենդենցը երևան բերողները մեր ժողովրդի գրական կուլտուրային օգուտներ չեն առ և իրենք կմնան նրան անհասկանալի ու օտար: Մենք գրաբարից կարող ենք վերցնել ամեն ինչ միայն բառական արժեքով, գրաբարի ամեն մի լեզվաձև աշխարհաբարի և մեր գրական լեզվի մեջ կարող է առնվել միայն բառական արժեքով իրեն բառական սկզբնաձև, իսկ բարբառները մեր գրական լեզվին տվել են լեզվական մտածողություն և, եթե չեն սպառվել նրանց լեզվական մտածողության հարստությունները, զեռ կարող են էլի տալ: Երբ հարց է դրվում բարբառների և գրաբարի օգտագործման մասին, միայն ու միայն այդպես կարող է լուծվել այդ հարցը: Չենք ժխտում, իհարկե, որ բարբառների բառապաշարը նույնպես մեր գրական լեզվի սեփականություն է, սակայն նրանց բառապաշարի հիմնական շերտն էլ գրաբարինն է: Մեր լեզվի ժողովրդայնությունը, որ մեր լեզվական քաղաքականության գլխավոր դիմն է, այդ երկու հիմնական սկզբունքները միասնական կերպով պահպանելն է: Այդ ճանապարհով մեր լեզուն դարձել է ու կմնա ու կշարունակի լինել համաժողովրդական գրական լեզու:

